

УДК 37.091.4

© І. Г. Баранюк, 2017

І. Г. Баранюк (м. Кропивницький)

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ЛІНГВОДИДАКТИЧНУ КУЛЬТУРУ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Баранюк І. Г. Василь Сухомлинський про лінгводидактичну культуру вчителя початкової школи. У статті розглядається лінгводидактична концепція Василя Сухомлинського, що стосується професійної культури вчителя початкової школи у мовленнєвому розвитку учнів. Учитель, котрий володіє цією методикою, отримує інструментарій для інтенсивного розвитку у школярів умінь та навичок образного усного та письмового висловлювання.

Ключові слова: Василь Сухомлинський, лінгводидактика, початкова школа, образне мислення, логічно-поняттєве мислення.

Постановка проблеми. Головні опорні моменти моделі професіоналізму вчителя початкових класів стосуються методики так званого «оживлення» слова, яку детально розробляв В. Сухомлинський і яка, фактично, не розроблялася в дослідженнях, присвячених його лінгводидактиці (А. М. Богуш, Л. І. Мамчур). Методична концепція «оживлення» слова перебуває у найтіснішій системній залежності з проблемою розвитку мислення учня початкової школи та виховання у нього умінь та навичок, котрі стимулюватимуть його інтерес до художньо-образного слова, а значить, стануть важливим підґрунтям для отримання ним якісної мовно-літературної освіти в старших класах. Важливим новаційним моментом нашого вивчення лінгводидактики початкової школи, створеної В. Сухомлинським, є обґрунтування її основних положень даними психологічної науки. Все це визначає наукову актуальність визначеної нами проблематики.

Аналіз актуальних досліджень. Окремі проблеми підготовки фахівців освітянської сфери розроблялися у психології, акмеології, професійній педагогіці. Це дослідження С. Батишева, А. Деркача, Ю. Поваренкова, В. Рибалки, В. Шадрікова. Пошуку шляхів і засобів формування професіоналізму вчителів присвячені праці І. Багаєвої, Л. Гребенкіної, В. Гриньової, Н. Гузій, В. Радула. Спадщину В. Сухомлинського досліджували такі науковці як М. Антонєць, О. Савченко, О. Сухомлинська, А. Богуш, Л. Мамчур.

Мета статті. Завдання, яке ставимо перед собою, полягає у тому, щоб, йдучи за В. Сухомлинським, визначити концептуальні положення його лінгводидактики, створити *модель професіоналізму* вчителя початкової школи, здатного виконати місію наближення учня до Слова – такого наближення, яке має відбутися «за Сухомлинським». Мова йде про одну з найважливіших складових професійної культури учителя, який навчає та виховує дітей молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу. У статті «Джерело Невмирущої Криниці» [3], що була надрукована в 1970 році в газеті «Літературна Україна», мова йде про виняткове, нічим не замінене значення рідної мови для ушляхетнення людини, для витончення душі і розуму, для виховання здатності сприймати красу й, відповідно, корегувати своє життя за законами краси. Звідси випливає надзвичайно важлива для професіоналізму як учителя початкової школи, так і вчителя-словесника вимога: необхідно розуміти мову як джерело думки і як джерело краси.

Розглянемо розроблену Сухомлинським систему методичних підходів, що стосуються педагогічного втілення концептів слова як джерела думки та слова як джерела краси.

В цьому плані показовою є стаття Василя Олександровича «Слово і мислення» [7]. В ній висловлюється думка про те, яким не повинно бути викладання мови. «Пригадується урок розвитку мови в однієї хорошої вчительки, – починає статтю директор Павлиської школи. – Тема уроку: «Вода в природі». Вчителька розповіла про море і річку, ставок і весняну повінь. Потім діти прочитали статтю з підручника і почали переказувати її, відповідали на запитання. Все йшло немовби правильно, як вимагає методика. Але, чому такі мляві, байдужі діти? Чому речення, якими вони висловлюють думку, такі одноманітні? Я вслухаюся в дитячу мову, вдивляюся в очі. Не чую й не бачу найголовнішого: живого трепету думки, хвилюючої гри почуттів» [7]. У статті «Джерело Невмирущої Криниці» Сухомлинський був невдоволений тим, як учитель початкової школи вчила дітей «придумувати» речення, «щоб у ньому було дієслово». І вони придумували: «Учень іде до школи...», «Учень читає книгу...» [3].

Сухомлинський в обох статтях щедро наводить приклади того, як, яким чином домогтися такого педагогічного успіху, щоб слово «затрепетало» в дитячій думці, щоб наповнювалося живим змістом і від того давало б поживу розуму й душі. Приглянемося до його прикладів. «Не думай, що діти, чуючи часто слова поле, нива, озимина, узлісся, напровесні, вже знають ці слова і що слова ці вже стали надбанням їхнього духовного життя. Те, що зустрічається на кожному кроці, часто стає настільки звичним, що не хвилює серця й не пробуджує ніяких думок. Веди дітей у природу, розкривай перед ними емоціональне багатство слів поле, нива, озимина, узлісся, напровесні. Чим глибше ти розкриєш відтінки звичайнісіньких слів, тим гострішою буде чутливість дитини до смислу, точності, виразності, ясності слова» [7]. Зі сказаного Сухомлинським стає зрозумілішою одна з головних умов його лінгводидактики, а саме: при вивченні мови надзвичайно важливо домагатися того, щоб слово оживало, наповнювалося живим змістом.

З цієї метою розглянемо один із фрагментів статті «Слово і мислення», яка теж не ввійшла у п'ятитомне видання. «В сонячний вересневий день, - пише Сухомлинський у цій статті, – до школи прийшли шестирічні діти – майбутні учні. Ми зустріли їх біля одного з шкільних *куточків краси* – там, де доцвітають айстри і починають квітнути хризантеми. Потім пішли з дітьми на луг. Це був перший наш похід до живого джерела рідної мови. Ми присвятили його словам луг, тополя, ставок, верба, осінь (до речі, дехто з дітей не міг відрізнити тополю від верби, айстру від хризантеми).

Ось перед вами, діти, луг. Ще зеленіє трава, але подивіться уважно і ви побачите золотаві смужечки – це осінь забарвлює наш луг першою ніжною позолотою. Подивіться на тополю – яка вона струнка, як тихо, непорушно застигли віти, – ніби вдивляється тополя в далечинь степів. А верба схилилася над ставком, – бачите, один за одним падають у воду жовті, багряні листочки? Верба наче задивилась на себе – та й сумує, бо скоро настануть похмурі дощові дні, замерзне ставок, засипле віхола оголені віти...» [7].

У лексиконі дітей-шестиліток уже є слова луг, тополя, ставок, верба, осінь. Вони вже ці слова чули, а це значить, що вони вже тою чи тою мірою залишилися у пам'яті, і живуть в ній у формі ще непевно сформованих понять – діти, як зауважує Василь Олександрович, ще не розрізняють тополю від верби, а айстру від хризантеми. Для них це лише дерева і квіти. Прогулянка на природі (їх Василь Олександрович називав «подорожами в природу») – це своєрідний урок, на якому Учитель виконує філігранну роботу, завдання якої полягає не тільки у зміцненні в дитячій свідомості цих ще непевно сформованих понять, а й у наповненні їх конкретним змістом. І тоді слово сприйматиметься не лише як поняття, що позначає предмет чи явище, а як образ, що здатний викликати в дитячій свідомості чисельні, зрощені з емоціями, асоціації. Сухомлинський особливо наголошує на існуванні педагогічної моделі *оживлення* слова. Кожне, не тільки закріплене, а й оживлене в дитячій свідомості поняття стає надбанням

юного інтелекту, який переживає початкову, дуже важливу і багато в чому визначальну для свого майбутнього стадію розвитку. На прикладі лише одного *оживленого* поняття поле Сухомлинський показав, як відбувається цей процес у становленні інтелекту майбутнього громадянина: «Здавалося б, що нового може відкрити дітям подорож до джерела слова *поле*? А саме ця подорож стала великим духовним надбанням дітей. Перед ними розкинулись широкі лани, засіяні озиминою. У долині – синя смужечка річки, на обрії – смарагдова стрічка далекого лісу, в чистому прозорому повітрі – срібні павутинки» [7]. Важливо зауважити, що з наведеної цитати Василя Олександровича вичитується одна дуже важлива думка, важлива для осмислення його лінгводидактики. Оживлене за методикою Сухомлинського слово набуває високої енергетичності, яка виявляється не тільки в тому, що воно запам'ятовується і тому входить в активний образно-поняттєвий тезаурус дитини, а й у тому – і на це треба звернути особливу увагу! – що його енергетичність виявляється у певному іррадіаційному ефекті, який це слово, так само як і інші «пробуджені» слова, надають психофізіологічним процесам, що відбуваються в мозку дитини. Йдеться про здатність *оживленого* слова активізувати асоціативність мислення. Сам процес мислення визначається процесами в діяльності мозку в установленні зв'язків між окремими поняттями та уявленнями.

Виникає потреба кинути погляд на щойно проаналізований педагогічний концепт Сухомлинського з позицій двох наук – психології та лінгвістики.

Видатний педагог, система якого не тільки успішно пройшла випробування часом, а й визнана педагогікою XXI століття, не міг не бути видатним психологом. Він блискуче володів есеїстичною манерою викладу педагогічних ідей, яка оптимально узгоджувалася з його принциповим переконанням, що «педагогіка повинна стати наукою для всіх» [4, с. 42]. Саме тому з метою бути зрозумілим для широкого кола читачів (до речі, це прагнення характерне для всіх видатних педагогів), він уникав «важкого» занауковленого викладу, перевантаженого спеціальною термінологією. Звідси і оманливість враження, що Сухомлинський мало турбувався суто психологічним підґрунтям своїх ідей. Це зовсім не так, бо насправді при більш уважному розгляді його педагогічних концептів можна побачити, що вони формувалися на основі серйозних психологічних студій. Окрім цього треба взяти до уваги геніальну педагогічну проникливість Сухомлинського, завдяки якій він немов рентгеном просвічував внутрішній світ дитини, що давало йому змогу робити такі спостереження і приходити до таких висновків, які є надзвичайно важливими для психологічної науки і можуть бути для неї джерелом ідей. Це той випадок, коли педагогіка, умовно кажучи, вдивляється у внутрішній світ дитини крізь збільшувальне скло і завдяки цьому здатна постачати психологічній науці важливу для неї інформацію.

Два розділи або ж два сегмента психологічної науки «Мислення» та «Мова. Мовлення» мають пряме відношення до лінгводидактики Сухомлинського. Іноді ці два сегмента зближуються і навіть накладаються один на одного, породжуючи таким чином проблему «Мислення і мова».

Розділ «Мислення» в усіх підручниках з психології відкривається твердженням, що, процитуємо тут класичну працю С.Л. Рубінштейна, «наше пізнання об'єктивної дійсності починається з відчуттів і сприймання. Але, починаючись з відчуттів і сприймання, пізнання дійсності не закінчується ними. Від відчуття і сприймання воно переходить до мислення» [2, с. 309]. Власне ця теза робить зрозумілим один із основних, знакових для його педагогічної системи методів, який він сам визначив як «подорожі в природу». Перебування дітей на природі, здійснюване під розумною опікою учителя, розширює їх межі сприймання дійсності та наповнює яскравими враженнями. Звідси і ставлення Сухомлинського до природи як до благодатного джерела розумового, морального, естетичного та фізичного виховання. Чим

активніше сприймання навколишнього світу, чим яскравіше враження воно породжує – тим більше у педагога можливостей інтенсифікувати розумову діяльність людини. Образно кажучи, перебування дітей на природі – це перебування «в класі» з виключно багатою, розумно організованою наочністю.

Помітно, що в обох вище цитованих статтях про мовленнєвий розвиток дітей Василь Олександрович пов'язував процес *оживлення* слова з враженнями, які діти отримували від спілкування з природою. Завдання учителя полягало в такому корегуванні процесів сприймання дітьми природи, щоб викликати в них подив, емоційне збудження, яке з'являлося тоді, коли дитині відкривається краса дивосвіту природи. Йдеться про прийом з глибоким психологічним обґрунтуванням – згадаймо щойно цитовану думку Рубінштейна, що «мислення починається із відчуттів і сприймання». Саме тому подив, емоційне збудження від сприймання природи – це поштовх, який збуджує мисленнєву діяльність. У свою чергу мисленнєва діяльність неможлива без активізованого, оживленого слова, так само, як і активізація, оживлення слова неможливе без поруху думки.

Отже, осмислюючи сутність лінгводидактики Сухомлинського, приходимо до висновку, що в методичному плані її початковий етап полягає в інтенсифікації вражень та емоційних станів від сприймання навколишнього світу. Таким чином створюються передумови активізації мисленнєвої діяльності, яка органічно стимулює способи мовленнєвого вираження. Зміст (думка) потребує форми вираження (слова). І перший крок такої взаємозалежності думки і слова виявляється в *оживленні* слова, про яке йшла вище мова.

З точки зору сучасної психологічної науки оманливо думати про пріоритетність поняттєвого мислення (логічного, абстрактного) над образним. Правильним буде думати про їх складну взаємодію, яка відбувається в режимі взаємокомпенсації, взаємодоповнення, взаємосприяння. Йдеться про синергетичний ефект, що породжується такою взаємодією.

Отже, процес *оживлення* слова, методика якого була досконало розроблена видатним педагогом, був для мовного, а значить, і розумового розвитку дитини надзвичайно важливим засобом.

Отже, оживлення слова, наповнення його конкретно-образним змістом, є важливою, у певному розумінні засадничою складовою лінгводидактики Сухомлинського. Наступний рівень його вчення про мовленнєвий розвиток дитини стосується образності слова – такої образності, яка наділена ознаками художності, або ж, за словами самого Василя Олександровича, поетичності. Зрозуміло, що такий поділ лінгводидактики Сухомлинського на два рівні є певною мірою умовним, але він необхідний з аналітичних міркувань, бо сама по собі потреба зрозуміти сам процес вирощення (тут вживемо термін Шалви Амонашвілі) у дитини художньо-образного, а тому й енергетичного слова є принципово важливою не тільки з точки зору опису лінгводидактичних прийомів, а й з потреб осмислення того розумового, морального та естетичного розвитку, який переживає дитина, що оволодіває художньо-енергетичним мовленням.

Образне мовлення розвиває у дитини як майбутнього громадянина здатність висловлюватися, самовиражатися, передавати складні змістово-емоційні смисли, що є однією з найважливіших характеристик особистості, рівня його культурного розвитку.

Художньо-енергетичне слово є словом високоінформативним і це обумовлює його високу ефективність як засобу розумового розвитку. «Поетичний образ, – пише О. Потєбня, – дає нам тільки можливість заміщувати масу різноманітних думок відносно невеликими розумовими величинами [...]. Людина, яка свідомо володіє значною кількістю поетичних образів, і володіє таким чином, що вони вільно приходять йому на думку, тим самим буде мати в своєму розпорядженні величезні мислиннєві маси [...]. Цей процес можна назвати процесом згущення

думки [...]. З огляду на це, можна твердити, що поетична діяльність (думки) є одним із головних засобів в ускладненні людської думки і у збільшенні швидкості її руху» [1, с. 100].

Наведені думки, що належать видатному психологу і видатному філологу, допомагають зрозуміти та аргументувати високу функціональність образного слова в розумовому розвитку дитини. І це дає змогу усвідомити настійно висловлювану Сухомлинським думку про важливість образного мислення для розумового розвитку дитини. Але ні психолог Рубінштейн, ні філолог Потебня навіть не торкалися питання емоційності образного слова – питання, яке є домінуючим у педагогіці Слова Сухомлинського. «Дитяче бачення світу – своєрідна художня творчість. Образ, сприйнятий і в той же час створений дитиною, несе в собі яскраве емоційне забарвлення. [...] Я глибоко переконаний, що без емоційного піднесення неможливий нормальний розвиток клітин дитячого мозку. З емоційністю пов'язані й фізіологічні процеси, що відбуваються в дитячому мозку: в моменти напруженості, піднесення, захоплення відбувається посилене живлення клітин кори півкуль. [...] Спостерігаючи протягом багатьох років розумову працю учнів початкових класів, я переконався, що в періоди великого емоційного піднесення думка дитини стає особливо ясною, а запам'ятовування відбувається найінтенсивніше» [6, с. 45–46].

Коли Сухомлинський торкався теми поетичного слова як виховного, розвиваючого засобу, його мова набувала пафосної тональності. Вочевидь, це піднесення засвідчує глибоку віру в силу поетичного слова. «Поетичне слово – еліксир для дитячого мозку, повітря для крил думки. Воно впливає в мозок дитини енергію думки. [...] Поетичне слово – це прекрасна школа емоційного життя, в якій діти досягають мову почуттів; завдяки поетичному слову пам'ять дитини стає гнучкішою, рухливішою – мозок набуває здатності не тільки зберігати, але й «видавати» – видавати «з розбором», з відчуттям, здавалось би, найнепомітніших відтінків слова. Поетична творчість, за нашим твердим переконанням, учить мислити й *тому* поліпшує мозок, ніби облагороджує його найніжніші, найчутливіші відділи.

Нарешті, поетичне слово й поетична творчість – незамінний психологічний засіб формування і розвитку емоційної пам'яті. Запам'ятовування почуттів і душевних станів – дуже важлива умова зміцнення логічної пам'яті» [5, с. 181].

Це геніальні слова геніального педагога. Для учителя початкових класів, так само як і для учителя будь-якого фахового спрямування, піднятися до адекватного розуміння цих слів означає піднятися у своєму професіоналізмі. Бо розуміння цих слів дає змогу осмисленіше самоорганізовуватися у плані професійного зростання. Саме тому зараз наше завдання полягає в осмисленні та коментуванні проголошених Сухомлинським концептів.

Висновки. Підводячи підсумки, зауважимо, що розглянута нами концепція «мовного» професіоналізму вчителя початкової школи не вичерпує усі складові лінгводидактики Сухомлинського. Ми розглядали лише ті концепти, котрі є найбільш своєрідними в його лінгводидактичній моделі і, водночас, найбільш цінними не тільки для вітчизняної, а й для світової лінгводидактичної науки, такими, що ще потребують глибокого засвоєння та розповсюдження.

Учитель початкової школи, котрий володіє методикою оживлення слова, отримує інструментарій для інтенсивного розвитку в учнів умінь та навичок образного як усного, так і письмового висловлювання. Враховуючи неодноразово доведений Сухомлинським зв'язок між образним та логічно-поняттєвим мисленням, треба прийти до висновку, що його лінгводидактика активно спрямована і на розумовий розвиток учня.

Література

1. Потебня А.А. Теоретическая поэтика / Александр Потебня. – М. : Высш. школа, 1990. – 342 с.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2007. – 712 с.

3. Сухомлинський В.О. Джерело Невмирущої Криниці // Літ. Україна. – 1970. – 28 квітня.
4. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа / Василь Сухомлинський // Вибр. твори: В 5-ти т. – Т. 4. – К. : Рад. школа, 1977. – 639 с.
5. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості / Василь Сухомлинський // Вибр. твори: В 5-ти т. – Т. 1. – К. : Рад. школа, 1976. – 654 с.
6. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / Василь Сухомлинський // Вибр. твори: В 5-ти т. – Т. 3. – К. : Рад. школа, 1977. – С. 670.
7. Сухомлинський В.О. Слово і мислення // Кіровоградська правда. – 1965. – 21 вересня.

Транслітераційний переклад використаних літературних джерел

1. *Potebnaya A.A.* Teoreticheskaya poetika / Aleksandr Potebnaya. – M. : Vyssh. shkola, 1990. – 342 s.
2. *Rubinshteyn S.L.* Osnovyi obschey psihologii / Sergey Rubinshteyn. – SPb. : Piter, 2007. – 712 s.
3. *Suhomlinskiy V.O.* Dzherelo NevmiiruschoYi Krinitst // Lit. UkraYina. – 1970. – 28 kvltnya.
4. *Suhomlinskiy V.O.* Pavliska serednya shkola / Vasil Suhomlinskiy // Vibr. tvori: V 5-ti t. – T. 4. – K. : Rad. shkola, 1977. – 639 s.
5. *Suhomlinskiy V.O.* Problemi vihovannya vseblchno rozvinenoYi osobistostl / Vasil Suhomlinskiy // Vibr. tvori: V 5-ti t. – T. 1. – K. : Rad. shkola, 1976. – 654 s.
6. *Suhomlinskiy V.O.* Sertse vlddayu dityam / Vasil Suhomlinskiy // Vibr. tvori: V 5-ti t. – T. 3. – K. : Rad. shkola, 1977. – S. 670.
7. *Suhomlinskiy V.O.* Slovo I mislennya // Kirovogradska pravda. – 1965. – 21 veresnya.

Баранюк І. Г. Василь Сухомлинський о лингводидактической культуре учителя начальной школы. В статье рассматривается лингводидактическая концепция Василия Сухомлинского, которая касается профессиональной культуры учителя начальной школы в языковом развитии учеников. Учитель, который владеет этой методикой, получает инструментарий для интенсивного развития у школьников умений и навыков устного и письменного высказывания.

Ключевые слова: Василий Сухомлинский, лингводидактика, начальная школа, образное мышление, логико-понятийное мышление.

Baranyuk I. G. Vasyl Sukhomlynskyi about the lingua-didactic culture of a primary school teacher. The paper considers Vasyl Sukhomlynskyi's lingua-didactic conception that is relevant to the professional culture of a primary school teacher in the communicative development of students. The teacher, who knows these techniques, gets tools for the intensive development of skills and habits for image oral and written statements.

Keywords: Vasyl Sukhomlynskyi, linguodidactics, primary school, image thinking, logical and conception thinking.

Відомості про автора:

Баранюк Ірина Григорівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Статтю подано до друку 24.10.2016.